

Ташкуллова Ш.Б., Термечикова Б.К.

**МУРГАБ ЖЕРГЕСИНДЕ САКТАЛЫП КАЛГАН МУРАСТАРГА
САЯКАТ (философиялык анализ)**

Ташкуллова Ш.Б., Термечикова Б.К.

**ПУТЕШЕСТВИЕ ПО НАСЛЕДИЯМ СОХРАНИВШИМСЯ
НА МУРГАБСКОЙ ЗЕМЛЕ (философский анализ)**

Sh.B. Tashkulova, B.K. Termchikova

**A JOURNEY THROUGH THE LEGACIES PRESERVED MURGHAB
ON THE GROUND (philosophical analysis)**

УДК: 391.687

Бул макалада жалпы Сары-Кол өрөөнүнүн Мургаб районунда сакталып калган мурастар, салттуу билимдер, удуттук баалуулуктар, алардын жасалуу ыкмалары, каада-салттардын колдонулуусу изилденди. Мурастардын ичинен аялдардын "каляк" баш кийимине өзгөчө көңүл бурулду. Этникалык кыргыздар ар кайсы мамлекеттерде жайгашкан. Ошолордун катарында Мургаб жергесинде жашаган этникалык кыргыздар менен жакындан танышуу максатында талла изилдөөсү менен барып, бир топ маалымат топтоо менен "Мурас" коллекциясы дагы үч урууга тиешелүү болгон каляк оромдору менен толукталды. Изилдөөнүн максаты салттуу билимдерди сактоо жана жайылтуу менен тарыхыбызга, маданиятыбызга салым кошуу. Бул макала 2018-жылы "Известия вузов Кыргызстана" журналында жарык көргөн "Кыргыздын ичкилик урууларына таандык аялдар баш кийими (каляк)" аталышындагы макаланын уландысы болуп саналат.

Негизги сөздөр: Мургабдык кыргыздар, каада-салт, оймо-чиймелер, саймалар, каляк, салттуу кийим, уруу.

В этой статье исследуются вопросы, связанные с сохраненными по всей долине Сары-Кол в Мургабском районе фактами наследия, традиционными знаниями, национальными ценностями и способами (методами) их создания, принимаемыми обрядами и обычаями. Среди наследия особое внимание было уделено традиционному женскому головному убору "каляк". Этнические кыргызы расселены в разных государствах. В целях знакомства с ними, в частности, с этническими кыргызами, проживающими на Мургабской земле, были совершены полевые исследования, собрано определенное количество информационных материалов, коллекция "Мурас" пополнена способами завязывания каляков, присущими трем родам и племенам. Целью исследования стал вклад в нашу историю и культуру путем сохранения традиционных знаний и их дальнейшего распространения. Эта статья стала продолжением статьи, опубликованной в 2018 году в журнале "Известия вузов Кыргызстана" под названием "Принадлежности женского головного убора (каляк) южного племени кыргызского народа".

Ключевые слова: Мургабские кыргызы, традиции, узоры, вышивки, каляк, традиционная одежда, род.

The article investigates the questions which connected with kept on all valley Sary-Kol in Murghab area with the facts of a heritage, are investigated by traditional knowledge, national values and the ways (methods) of their creation accepted by ceremonies and customs. Among a heritage the special attention has been given a traditional female headdress "kalyak". Ethnic Kyrgyz are settled in the different states. With a view of acquaintance to them, in particular, with ethnic Kyrgyz, living on the Murghab earth, field researches have been made, the certain quantity of information materials is collected, the collection "Muras" is filled up by ways of setting kalyak, inherent in three sorts and tribes. The contribution to our history and culture by preservation of traditional knowledge and their further distribution became a research objective. This article became continuation of article published in 2018 year in magazine "The news of Universities of Kyrgyzstan" under the name «Women's headdress (kalyak) relating to kyrgyz tribes ichkilik» ("Kalyak" belongs to one of the Kyrgyz tribes of wives headdress).

Key words: Murghab Kyrgyz, traditions, patterns, embroideries, kalyak, traditional clothes, kind.

«Сары-Кол» Борбор Азиядагы өлкөлөрдүн бири Тажикстан Республикасынын Тоолуу-Бадахшан автономиялуу облусунун аймагына тийешелүү болгон Мургаб районунда, Тажикстандын чыгыш жагындагы Сары-Кол деп аталган өрөөндө, башкача айтканда Чыгыш Памирде жайгашкан. Анда азыркы учурда 17 миңден ашуун эл жашайт, анын 80% пайызын кыргыздар, ал эми 20% пайызга жакынын тажиктер түзөт. Мурдатан бул жерде жашаган элдердин этнографиясы такыр эле изилденбей келип XVI кылымдарда гана айрым чет элдик окумуштуулар тарабынан жазылган маалыматтар пайда боло баштаган. "Жалпы эле Чыгыш Памир, же болбосо Сары-Кол өрөнү, тууралуу азыркы күндө көптөгөн

тарыхый, илимий, географиялык жана башка эмгектер жарык көргөн. Аларда Сары-Кол өрөөнү, Памир жергеси жөнүндө, ал жердеги кыргыздар тууралуу көптөгөн ой пикирлер, маалыматтар берилген. Алсак “Байыркы жазма жана тарыхый булактарда бул кереметүү бийик тоолуу жерди “Дүйнөнүн чокусу” деп аташкан. Байыркы ирандыктар бул тоолуу аймакты, күндүн кудайы Мидраттын түбүндөгү Па-михр (Памир) деп аташкан”. Каада-салт адамдын өмүр мерчемин, социалдык мамилелерди, маданияттын материалдык объектилерин өзүнө камтыйт. Ушул када-салттар Сары-Кол өрөнүндөгү кыргыздарда бүгүнкү күндө да сакталып келет [1].

Каляк – негизинен Түштүк аялдардын баш кийими болуп саналат. Аны ичкилик уруулары кийгени маалым. Жалпысынан баш кийим 3 компоненттен турат, алар: кеп такыя, каляктин орому жана дуруя жоолук [2]. Ушул баалуулуктардын ар бири өзгөчөлүккө ээ. Ар биринин терең философиясы, көркөм жаралуусу таң калычтуу. Улуу муундарыбыз тубаса чеберчилиги, акылмандуулугу менен баарын бириктирип, баа жеткис баалуулуктарды бизге таштап кетишкен. Бул баалуулуктар бүгүнкү күндө сейрек гана кездешет. Ошол баалуулуктарды сактаган, өз эл-журтуна алыс жашаган эл бар, алар - Мургабдык кыргыздар. Кыргыздын каада-салттарын, үрп-адаттарын жасоо менен салттуу билимдерди да сактоочулар. Алардын эмгектери тарыхты кайрадан тастыктап, жандандырганга чоң салымын кошот. Улуттук баалуулуктарды мурас катары сактап, аздектеген апаларыбыз менен жолугушуп, бир топ маалыматтарга ээ болдук. Анын ичинен саймалардын сайылуу ыкмалары, чачыларды төгүүдө жана калыктардын оромдору боюнча билгендерин бизге айтып, көрсөтүп беришти. Биздин максат салттуу билимдерди сактоо жана жайылтуу менен тарыхыбызга, маданиятыбызга салым кошуу.

Биз кыз узатуу салтындагы кыздын башына оролуучу калык боюнча изилдеп, ошол боюнча баяндайбыз. Кыз көчүрүү-кызды турмушка чыккан үйүнө жөнөтүп, уясына кондуруу жөрөлгөсү болуп саналат. Калыкти ороонун өзүнүн эрежелери бар. «Башы бүтүн» деп, үй-бүлөлү, кадыр-барктуу байбичелер орогон. Күйөөгө чыгып жаткан кыздын чачын экиге бөлүп өрүп, **чач бак** таккан, бул дегени жуп болду дегенди туюнтат. Кыздын башына биринчи ак жоолук салат, ал башын ак, дениң сак болсун, барган жериңден агарып, өнүп-өс дегенди билдирет. Негизинен чоң энесинин жоолугун салган, Андан кийин энеси жасаган «кеп такыя» кийгизилип, анын сыртынан ондон солду карай жыйырма,

отуз метр жука ак кездемени (стамбул, малмал) ороп башташат. Улам айлантып, мандай жана арт жагын чыгарып олтуруп сүйрү формада орошот (уруулар аралык айырмачылык болот). Калыкти орогондо башын оор болсун деп орошкон, кат кат кылып орогонунун себеби сырынды кат, жашоодо кандай кырдаал болсо да чыгарба дегенди билдирет. Андан кийин «кыргак» тартылат. Кыргакты орогондо чатып орогон. **Чатымай** – көчмөн экендигин билдирип, түндүк кылып кереге көз кылып байлаган. Кыргактын ар түрдүү өңдө болот, бул жерде кызыл кыргак тартылат. Кызыл бул – нур, байлык дегенди билдирет. Барган жериде жүзү ар дайым кызарып жүрсүн, карарбасын деп кызыл тагышкан. Чүмбөт (жүз жапкы)» тартылат кыздын жүзүнө, чүмбөт – кыздын бетин башка бирөөлөр көрбөш үчүн жабышкан. Кайын журту үчүн эле эмес, башка адамдардын назары түшүп калбасын деп жабышкан, аны кайын журтуна барганда кайын энеси гана ачкан. Акырында «дуруя жоолук» салып, башын бүтүн, дөөлөт үстүндө жүр деп көчүрүшкөн [4].

Калыкти толугу менен ороп бүткөндө, кыздын энеси, же бар болсо чоң энеси кошок айтып коштошшат. Кыз көчүргөндөгү кошок:

Салкын жерге бакканбыз, саамайына көз мончок такканбыз.

Көлөкө жерге бакканбыз, көкүлүнө көз тийет деп,

Көз мончок алып такканбыз, кайын атаңды хандай көр,

Кайын энеңди жандай көр, айткан акыл насаатын,

Агарып аткан тандай көр! адебиңе ээритип, акылыңа мээритип.

Урпагыңар уланар, ак батасын ала көр [1]!

Калык ороодо кошумча колдонуучу баалуулуктар: **Чач жаткы** – чачка тартылат. Ал шурулардан, тыйындардан, күмүш тоголоктордон турат. Чачты жайылып кетүүдөн сактайт. **Артка таркыч** – өлчөмү 20*20см квадрат формасындагы саймадан болуп, ылдый жагына чачы төгүлөт [сүрөт №1]. Ал калыктин арт жагына тартылат, кездемеси тукабадан. Бул баалуулуктар (чач жаткы, артка тарткыч) Ажибаева Сайкал апада гана сакталып калган. Серверт кыргактан кийин сыртына тартылат. **Серверт** – кыргактан көлөмдүү келип, сайма менен кооздолот [сүрөт №2]. Бул Бообекова Оан апанын өз колу менен сайып, кызы Майраш эжеге мурас кылып бергени [4].

№1. Артка тарткыч, чач жаткы.

№2. Серверт.

№3. Ычкыр.

Кызды көчүрүүдөгү каада-салттар. Дагы бир өзгөчө салт – **кашка жилик катмай**. Койдун этин бышырып толугу менен кыз тарапка өткөрүп берүүдөгү өзгөчүлүк. Жиликти кыз тарапка өткөрүп жиберсе бир койго түшкөн. Той күнүнө бир күн калганда уул тарап кыз тарапка койдун этин бышырып алып келет. Бирок кашка жиликти той күнү алып келээрин убада кылып, эртеси эч кимге көрсөтпөй бекитип, кыздын энесинин колуна бериш керек эреже боюнча. Илгери бул салтты боз үй тиккен мезгилде түндүктөн ыргытышкан экен, жилик түндүктөн түшүп жерге тийсе уул тарап женишке жетишкен, кокустан бирөө кармап алса жеңилип тартуу беришкен [4].

Кыз тарап тойдо күйөө балага сый кийимдерин (сарпай) кийгишишет. Ушул жерден баса белгилей кетчү нерсе күйөө баланын башына сөзсүз ак кездемеден **салла** (12-17 метр) оролот. Кийимдери менен биргеликте ычкыр (ремень) да берилет. **Ычкыр** – жибектен, пахтадан согулуп, орто жерин эки же үч карыштай (20 см) бош таштап, эки чекеси саймаланып, учтарына бир карыштай боо өрүлүп, чачы төгүлүп жасалат [сүрөт №3]. Кызды өз үйүнөн көчүргөндө атасы белин курчап, белине эки нанды байлап берген. Аны кайын журтуна барганда кайын энеси алып, ооз тийген. Нанды белине байлап бергени бул - токчулук, молчулук болсун дегендин белгиси [4].

Турмушка чыккан кыз кайын журтунун үйүнө көчүрүлүп келе жатканда “келин келди” деп ал жерде жаш балдар үч жерде аркан тосуп турушат. Келин келгенде кайын энеси “келиним көп сүйлөбөсүн деп оозуна боорсок салып, көп баспасын” деп калың салынган төшөктө бир топ убакытка чейин отуруп алуу ырымы аткарылат. **Чөмүч көөлөр** (аралаштыруу) жөрөлгөсү. Бул жөрөлгөнү аткаруу үчүн чоң

казанга шөөла деп аталган тамакты алдын ала даярдашат да, анан келиндин оң колун жеңеси кошо кармап, пахта оролгон кепкир менен ал оокатты оң жакка үч сол жакка үч жолу аралаштырышат. Ал дегени келген келин тамак-ашка, үй-тиричилигине камдуу болсун деген максатта ишке ашырылат. Жаңы келген келинди көчүрүп келгендер кетердин алдында “кызды уясына кондуруу” жөрөлгөсү өткөрүлөт. Жаңы келген келинди кайыненеси ийдиш аякка, оокаттиричиликке аралаштыруусу да өзгөчө каада, салт менен ишке ашырылат. Андан бир жылдай убакыт өткөндөн кийин кыз төркүлөтүү салты өткөрүлөт [1].

Кыргыз аялдарынын салттуу кийимдеринин сыры. Тоолуу өлкө болгондуктан аялдар салттуу кийим менен өздөрүнүн ден-соолугун жакшы сактаган. Кээбир кийимдердин баалуулугун алалы. Белдемчи – белине күч кубат берсин, өзүнө дем, белиң бекем болуп, кайраттуу болгун деп биринчи баласын төрөгөндөн баштап кийе башташкан [3]. Кеп такыя – төрөгөндөн кийин жаактарды тишти ысык сууктан сактаган. Кеп такыянын дагы бир аталышы бул – чач кап. Аты айтып тургандай чачка кап болуп, чачты жаап жүргөн, анткени аялдардын чачы абдан баалуу (аврат) болуп, ар дайым жаап, эч кимге көрсөтүшкөн эмес. Узун көйнөктөр да ысык сууктан сактоо менен терс энергиялардан сактап, аялдардын көркүнө көрк кошуп турган. Кемсел өпкөнү сууктан сактаган, ошон үчүн жаш балдарга сөзсүз кемсел тигип кийгишишкен. Н.С. Момунбаеванын эмгегинде кыргыздар кол өнөрчүлүк, ооз эки чыгармачылык менен катар элдик даарыгерчиликти да абдан жакшы өздөштүргөн. Суук тийгенден көптөгөн оорулар пайда болоорун алдын ала билген.

Мурдагы мезгилде кийимдер адам денесин коргоп туруучу кызматтарды аткарган [5].

Биздин изилдөөнүн жыйынтыгы. Мургаб жергесине талаа изилдөөсү боюнча барганыбызга чейин бизде «Ууз-Даткалар» коомдук бирикмесинде ичкилик урууларына таандык беш коллекциябыз жаралган [2]. Ушул изилдөөнүн жыйынтыгында дагы үч коллекцияга толукталды. Алар: Чал тейит, Жаманан, Кыдырша (Шамирек) уруусуна таандык, каляк оромдорун ороп бергендер Жангирова Алмакан, Анарбаева Шааргүл, Жолкеева Бүбүмуслима апаларыбыз.

Корутунду:

1. Кыргыз элинин салттуу кийимдеринин өзгөчөлүктөрү, каада-салттардын, үрп-адаттардын улуулугу, тарбиялык маанисинин тереңдиги изилденди;

2. Түштүк аялдары кийген каляктин оролуу жана колдонуу ыкмасын ушул күнгө чейин мурас катары сактаган улуу муундардан үлгү алып, аны жаш муундарга үйрөтүү зарыл экени аныкталды;

3. Мургаб жергесиндеги салттуу билимдерди сактоочулар жана үйрөтүүчүлөр тарабынан кыргыздын салттуу маданиятын изилдөөдө оозеки жана

жазма материалдарды топтоо менен анализденип, тастыкталып жыйынтык чыгарылды;

4. Атайын изилдөөнүн натыйжасында "Мургаб 2019" аталышында видео ролик даярдалып ютуб каналына жүктөлдү <https://www.youtube.com/watch?v=UrDMIUEExpA>.

Адабияттар:

1. Максутов А.К., Жумабекова Н.А., Этникалык кыргыздардын каада-салт, үрп-адаты, жалпы кыргыз элинин каада-салты, үрп-адатары менен болгон окшоштуктар жана айырмачылыктар (мургаб элинин мисалында) [Текст] // ЖаМУнун жарчысы - 2017.
2. Ташкулова Ш.Б., Термечикова Б.К., Кыргыздын ичкилик урууларына таандык аялдар баш кийими (калаги) [Текст] // Известия вузов Кыргызстана №6. - 2018.
3. Момунбаева Н.С., Традиции ношения женского головного убора «келек» мургабских кыргызов (XIX-XX вв.) [Текст] // <https://cyberleninka.ru/article/n/traditsii-nosheniya-zhenskogo-golovnogo-ubora-kelek-murgabski-h-kyrgyzov-xix-xx-vv>.
4. Авторлордун талаа изилдөө материалдары. Таджикистан Республикасы, Мургаб району - 2019.
5. Момунбаева Н.С., Түштүк кыргыздардын салттуу кийимдери [Текст] // Монография, 2014.